

„AZ OLVASÓ ÍRÓ”

SZERB ANTAL LEKTORI JELENTÉSEIRŐL (I)

Szerb Antal 1942 és 1944 között készített naplójegyzeteiben így jellemezte a lektori munkát: „A kiadói lektor olyan, mint aki csúnya, gazdag nőt vett el. Még az olvasást is megmérgezi számára a mesterség, a kenyérkeresés”. (1) Igen-csak keserű, pesszimista vélemény attól az írótól, aki szenvedélyes olvasó hírében állott, aki némi túlzással azt állította magáról, hogy „inkább olvasó vagyok, mint író”, (2) s aki *Az új könyvek könyvét* összeállító Kóhalmi Béla körkérdésére válaszolva azt vallotta, hogy: „Jóformán csak könyvek voltak befolyással rám, és emberek, akik könyveket írtak”.(3)

Kevesen tudtak úgy olvasni, mint ő — tanúskodnak róla művei s kortársai —, olyan érdeklődéssel, felfedező kedvvel, kalandvágygal, „szerelemmel”. Szerb Antal nagyon hitt az irodalomban, hisz „üdvözülését” várta attól, ami a kívül-állók szemében neki könnyed játék volt, de valójában élet-halál kérdése, s az emberi kiteljesedés egyik legfontosabb lehetősége. Laczkó Géza írta róla, hogy „a könyv volt számára az élet, a legmagasabb rendű élet. S ez a szerény ember oly szerénytelen volt, hogy mindenből a legkülönbet akarta, s nem ő tehet róla, hogy az élet legszebb, sőt egyetlen arcát a könyv mutatta neki”.(4) A kortárs és barát Illés Endre pedig így jellemezte Szerb Antalt kitűnő portréjában: „Könyvtárszobájában élt, a falak mentén zsúfolt könyvespolcok álltak, s ő lázasan, mohón, izgatottan olvasott-olvasott. Tudta, hogy addig marad fiatal, míg ilyen szeszies lobogással tud olvasni.”(5) Hogy ő milyen olvasónak tartotta magát? — Idézzük erre Szentkuthy Miklós emlékezését: „Mikor egyszer arról beszélgettünk, hogy ki mit és hogyan olvas: azt mondta, hogy valami áthághatatlan szakadék van az átlagolvasó és a költőkkel vérrokon szenvedélyes olvasó között, — az előbbinek a könyv csak szórakozás, az utóbbinak méreg, morfium, bűn, szenvedély, mánia és erotikus halál.”(6)

Valóban gyötrelme volt-e Szerb Antal számára a lektori munka, a sok kényserből vállalt s a negyvenes évek elejétől nemritkán silány „kötelező” olvasni-való? Elkeseredett pillanataiban valószínűleg igen. Pedig a harmincas évek elejétől a tanári munka robotja mellett sokszor kényszerült a „csúnya, gazdag nő” szolgálatába. (Előbb a kitűnő műtörténész, Péter András vezette Franklin Kiadónak írt szórványosan lektori jelentéseket, majd 1934-től a Révai Kiadónál lett a nyugati külföldi irodalmak rendszeres lektora, s végül — mint Talpassy Tibor visszaemlékezéséből legújában tudjuk — a háború derekán a rövid életű Stílus Kiadótól kapott lektori megbízatást.) (7) Levonhatunk-e azonban mélyebb következtetést Szerb Antalnak egyetlen, a lektori munkára vonatkozó, szubjektív megnyilatkozásából? Ő maga cáfolt rá jó néhányszor. Mert időnként gyöttrődve és panaszkodva, de sokszor önfelédten, kedvvel s élvezettel is végezte ezt a munkát, és ez a „jelentések” hivatalos formáinak, követelményeinek keretén is áttör, azokat olykor közvetlen vagy iróniába bujtató lírai vallomássá hevíti.

S minden bizonynal gyakorlati hasznát is látta a lektori munkának. Talán a sűrűn írott „jelentéseknek” is köszönhető, hogy a *Magyar irodalomtörténetben* és az utána következő művekben megváltozik Szerb Antal irodalomtörténeti módszere, attitűdje, stílusa; kialakul saját egyéni hangja.(8) Tudományos, elméleti művei, kivált a *Hétköznapiak és csodák* (1935), majd pedig *A világirodalom története* (1941) nagy tudásanyagá, széles körű s friss tájékozódása is részben — valószínűleg — folyamatos lektori működésének volt az eredménye. Eközben bontakozott ki, s formálódott az európai, majd a világirodalom „regénye” sajátosan Szerb Antal-i „műfajának” az ötlete. Gál István, aki a harmincas években Szerb munkatársi, baráti köréhez tartozott, és a *Hétköznapiak és csodák* korrek-tora is volt, így emlékezik vissza e mű keletkezésére: „A Révai cégnél történt, ahol az élelmes fiatal igazgató, Lantos Kálmán a jó öreg radikális Braun Róbert mellett a kortárs nyugati, külföldi irodalmak lektoraként Szerb Antalt alkalmazta... Szerb lektori jelentéseiből...nemcsak egy új könyv ötlete támadt, hanem a jelentések részbeni felhasználásával maga a könyv anyaga is hamar elkészült.”(9) Kőzelebb járunk tehát a valósághoz, ha Szerb Antal viszonyát a lektori munkához valószínű ambivalens kapcsolatnak, önként is vállalt kény-

szernek látjuk, melyet ő maga nem naplófeljegyzéseiben, hanem ironikus önvalomásként is felfogható novellájában, *A menthetetlenben* (1937) fogalmazott meg legpontosabban; alteregója a hajszolt, túlerhelt író Tom Maclean és Peter Rarely, a milliomos párbeszédében:

— A baj az, hogy nem jutok az olvasáshoz” — panaszkodik az író.

— De hiszen könyvkritikákról és lektori jelentésekről beszélt. Csak el kell olvasnia azokat a könyveket...” — így a milliomos.

— Igen, uram, rengeteget olvasok, naponta hat-hét órát. De csak olyan könyveket, amiket a szerkesztők és a kiadók küldenek a nyakamra, vagy amire szükségem van valamelyik írásomhoz. Tudja, szeretnék már egy könyvet teljesen ok nélkül elolvasni...

— Mi az ördögnek dolgozik ennyit?

— Hogy megéljek, kedves jó uram, kizárólag azért.”(10) S a milliomos ekkor, mintegy lélektani kísérletként, felajánl az írónak évente akkora összeget, amely több robotos kereseténél, hogy végre abbahagyhassa a kényszerű írást és olvasást, és zavartalanul élvezhesse az élet örömeit. De alig egy hónap elteltével bekövetkezik a nem várt fordulat; az író lemond a támogatásról, és visszatér az írás „édes gyötrelmeihez”, amelyek nélkül nem élet az élet.

Míndez Szerb Antal életrajzának, lelki-írói alkotásának vizsgálata szempontjából jelentéktelen adaléknak tűnt mindaddig, amíg a véletlen folytán a Révai Kiadó fennmaradt, és a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzésére bízott iratanyagából elő nem került az író több, mint száz — autográf kézzel írt — néhol megjegyzésekkel ellátott — gépiratos lektori jelentése.(11) A lektori jelentés, tudjuk, nem irodalmi műfaj, írója nem a nagy nyilvánosság, hanem a kiadó számára, hivatali belső használatra készíti. Megvannak a maga kötöttségei, szabályai, sőt a mindenkori aktuális kultúrpolitikai helyzethez, célkitűzésekhez alkalmazkodó szempontjai. Másrészt, megfogalmazásában közvetlenebb, stílusában kötetlenebb, olykor hanyagabb is, mint egy közlésre szánt kritika vagy tanulmány. A harmincas-negyvenes évek fontosabb budapesti kiadói — a Franklin, a Révai, a Dante — számára készített jelentések Petőfi Múzeumban őrzött gyűjteményének irodalomtörténeti, kiadó- és kiadástörténeti érdekessége viszont aligha tagadható. Kiváltképp érvényes ez Szerb Antal lektori jelentéseire, amelyek fontos vonásokkal gazdagítják Szerb Antaltól, az olvasótól, a kritikusától, a „szemérmes” lírikusától, a következetes antifasiszta írótól az utóbbi tíz évben kialakult képünket. Kiadott műveivel, írásaival párhuzamosan bennük is nyomon követhetjük szemléletének fejlődését a *Magyar irodalomtörténet* (1934) keletkezésének időszakától szinte utolsó éveikig. Némelyik jelentés esetében — érvényes ez főként az 1937—1943 között írottakra — antifasiszta kifejezésével és az elkötelezett irodalom vállalásával e tekintetben tovább is lép megjelent írásain.

De ezen túl mi ad a lektori jelentésnek oly érdekességet, varázst, hogy külön is érdemesnek tartjuk őket közreadni? Az, hogy betekintést nyújtanak Szerb Antal műhelyébe; megtudjuk, hogyan olvas, mely művek, írók érdeklik elsősorban, bírálóként mely rétegeit, s hogyan ragadja meg a műveknek. Tetten érhetjük egy-egy könyvvel kapcsolatos véleményének kialakulását, gondolatai formálódását közvetlenül, „azon melegében”. Nem egy esetben pedig azt is megfigyelhetjük, hogyan épülnek bele ezek a vélemények nagyobb, összefoglaló műveibe: A *Hét-köznapiak és csodákba* vagy A *világirodalom történetébe*. Folyamatosan olvasva a jelentések Szerb Antal olvasmánynaplójaként hatnak. Hogy miért? Mert ezekben is legalább olyan igényes és szellemes, mint nagy nyilvánosság elé bocsátott műveiben. Könnyed, elegáns — már birtokában saját hangjának, eszközeinek —, azt a benyomást kelti, mintha nem is tudna másként írni. Vállalja szubjektív érzelmeit és bevallja, ha valamit nem ért, nem ismer vagy nem szeret. Ha nagy és szép művel találkozik, nem titkolja megrendülését, de olykor az irónia álarca mögé rejti. A lektori jelentésekben is gyakran él a paradoxon eszközével. Ezeknek az írásoknak általános jellegzetessége, sokszor vonzereje az a feszültség, amely a lektor (az író) egyéni véleménye és a kiadó, illetve a nagyközönség — Szerb Antal kifejezésével élve —, az átlagos olvasó szempontjainak figyelembe vétele. „objektív” érvényesítése között jelentkezik. Szerb Antal mindig tekintettel van az utóbbi szempontokra, de úgy, hogy sohasem hallgatja el szuverén véleményét. Ily módon lektori jelentései nemcsak egy kitűnő író és igazi humanista olvasmánynaplójaként, néhol önvalomásként olvashatók, de mint „objektív” beszámolóik fontos adalékkul szolgálnak a kor kiadástörténetéhez, közönségigé-

nyéhez, az irodalom funkcionális, szociológiai vizsgálatához, és mivel többségük a Révai Kiadó számára készült, annak két világháború közötti történetéhez is. Egy részük pedig — és talán ezek a legizgalmasabbak — a kortárs irodalom jelentős műveire, egyéniségeire, irányzataira reflektáló és reagáló ismeretlen Szerb Antal-kritikákként értékelhetők: Gondolunk itt Tamási Áron, Kovács György, Nagy Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil, M. Pogány Béla, Veres Péter és mások harmincas években írott műveiről szóló lektori jelentéseire. Ezek a művek még nem kerülhettek be az 1934-ben megjelent *Magyar irodalomtörténet*be, és Szerb Antal később sem írt „szabályos” bírálatokat róluk.

Csak érdekességképpen: vajon hányan tudják, kortársakon, barátokon kívül, hogy első beküldött regénykézirata alapján Szerb Antal fedezte fel az egészen fiatal, csaknem ismeretlen Örkény István nagy tehetségét? Vagy azt, hogy ő egyengette az induló Kolozsvári Grandpierre egyik legjobb regényének, a Franklin Kiadónál megjelent *Dr. Csibráky szerelmeinek* az útját?

Az alábbiakban közreadunk néhányat Szerb Antal nemrégiben előkerült lektori jelentéseiből. S ha eddigi érveink ellenére valaki mégis az utókor tisztetlenségének s egy buggó filosz kotnyeles kíváncsiságának tartaná, hogy az író tudta nélkül tárjuk ki műhelyének ajtaját, és akarjuk kilesni titkait, hadd apelláljunk Kardos Lászlóra, Szerb Antal kortársára és legjobb ismerőjére, aki széő tanulmányában így jellemezte *A világirodalom története* íróját: „... Nem színeli a módszer csalhatatlanságát és mindenhatóságát, kételyeiből nem csinál titkot, műhelye függőyeit cinkos bizalmassággal fel-felibbenti. Tud az olvasó *műhely-kíváncsiságáról*, s nem tartja méltóságán alulnak azt alkalomadtán ki is elégíteni. S ha valamit »nem ért«, ha helyenként maga is homályban tapogatózik, jó lelkiismerettel és derűs nyugalommal vallja meg győőge pontjait, játékos kérékdedéssel világítva be a gyámoltalan percek zavarába.”(12)

Szerb Antal már 1934-ben, *Magyar irodalomtörténetének* „A mai irodalom”-mal foglalkozó zárófejezetében igen meleg hangon szólt az erdélyi irodalomról, s megkülönböztető figyelemmel, fokozott várakozással fordult feléje. Ismeretes, hogy a *Magyar irodalomtörténet* az Erdélyi Szépművés Céh pályázatára készült, és először Kolozsvárott jelent meg ennek az intézménynek a kiadásában. Gál István így emlékezik vissza Szerb Antal és az erdélyi írók kapcsolatára: „... a pályadíj elnyerése után hivatalos vendég volt Kolozsvárott és Marosvécsen ... Részvétele az Erdélyi Helikonban, majd barátsága az erdélyi írókkal új korszakát jelentette életének.”(12/a.) Az erdélyi íróknak nem csupán és nem elsősorban saiatos stílusa. ábrázolásmódja vonzotta a harmincas évek második felétől, hanem elkötelezettségük; az, hogy írásaik társadalmi problémákkal s „a legégetőbb problémákkal, a magyar falu problémáival” foglalkoztak. Mindez kifejeződik a más-más nemzedékhez, társadalmi réteghez tartozó és különféle stílusú erdélyi írók műveiről készült lektori jelentéseiben is. Az alábbiakban Tamási Áron Jégtörő Mátvás, Karácsony Benő A napos oldal és Kovács György Erdélyi tél című regényeiről írott jelentéseit közöljük.

TAMÁSI ÁRON: Jégtörő Mátvás (13)

Lektori jelentés

Örömmel kell üdvözölni Tamási új regényét, mely eddigi legjobban sikerült írásainak nem méltatlan folytatása. Az író úgy látszik visszatért a két utolsó Ábel nem mindig öröndetes realiztikus kirándulásából; a városból és Amerikából hazaérkezett igazi birodalmába, a székely mesébe.

A Jégtörő Mátvás — legalábbis az eddig olvasottak után ítélve — szerencsésen egyesíti az Ábelek humorát a Szűzmártás Királyfi fantázia-gazdagságával és mitológiai lévegőjével. Irodalmi értékét tekintve, azt hiszem, Tamási legjobb írásai közé tartozik.

Tamási legkitűőőbb írói tulajdonsága az, amit Aldous Huxley „verbal felicity”-nek, nyelvi szerencséségnek nevez. Ebben a könyvében is a nagyszerűbbnél nagyszerűbb kifejezésbeli, stílusos telitalálatok váltják egymást. Ebben is megnyilvánul az a képessége, hogy a legegyszerűbb dolgokat is váratlan, meglepő és humoros formában tudja elmondani.

A-könyv Tamási híveinek igen nagy öröm lesz.

Hogy vajon a szélesebb publikum is osztatlan örömmel fogja-e fogadni, nem merem biztosan állítani. A regény sokkal inkább mese, mint regény, tele van

csodálatos eseményekkel, úgy szólván minden eseménye csodálatos esemény: lélek-vándorlás, boszorkányság, beszélő állatok. És közönségünk sajnos, még mindig bizonyos bizalmatlansággal viseltetik az olyan regény iránt, ami Pesten nem szokott előfordulni. De nézetem szerint annál rosszabb a publikumnak. Tamási regényei igen fontos állomások a naturalista regény és életfelfogás ellen való harcban.

Mindössze azzal a fenntartással élek, hogy amíg nem olvastam végig a regényt, nem tudom megállapítani, vajon a mese-íz nem válik-e végeredményben monotonná, egyhangúvá.

Kiadását feltétlenül ajánlom. A kiadó nem kockáztat vele semmit, legrosszabb esetben nem lesz akkora siker, mint az első Ábel; de semmi esetre sem fog a kiadó nyakán maradni. Különbösen is könnyelműség volna kiengedni Tamásit, aki kétségkívül a mai magyar irodalom egyik legjelentékenyebb és legeredetibb tehetsége.

Szerb Antal

Tamási Szerb Antal legkedvesebb írói közé tartozott. A harmincas évek derekán keletkezett *Jégtörő Máttyás* című regényéről írva azt tanácsolja a Révai Kiadó vezetőinek, hogy „kössék magukhoz” az addig jobbra Kolozsvárott, a Szépművészeti Kiadásában megjelenő Tamásit, akit kora „egyik legjelentékenyebb és legeredetibb tehetségé”-nek tartott. S ezen túl, fentí regényében még a *Hétköznapok és csodákban* kifejtett — később meghaladott — „csoda-elmélete” magyar igazolását is látta. Ezért érezte egyszerre székelynek, magyarnak és Európának Tamási művét, majdnem egybehangzóan Németh László *Tanúban* megjelent írásával.(14) Sőt azzal a megállapításával, hogy a könyv „az Ábelek humorát a *Szűzmáriás királyfi* fantázia-gazdagságával és mitológiai levegőjével” egyesíti, rátapintott Tamási fantáziájának, mesei világának arra a jellegzetességére is, melyet a regény korabeli kritikusa — Szerb Antal „mestere” és példaképe —, Babits Mihály fogalmazott meg az Erdélyi Helikonban: „A mese nem... a szellemtörtételemből indul, hanem épp ellenkezőleg, a földi valóságból, egy intim falusi képből, a paraszti környezet rajzából... A regény a mesebeli hatalmak harcának eposza. Ezek a hatalmak nem szimbólumok, sőt *nagyon is testies*, és *egy csöppet sem filozofikus fantázia teremtményei*. Harcuk annál több igazsággal szimbolizálhatja e földi élet küzdelmeit.”(15) Szerb Antal kritikai észrevétele, hogy „vajon a mese-íz nem válik-e végeredményben monotonná, egyhangúvá?” szinte intonálja azt a gondolatot, melyet azután a könyv pesti megjelenésekor Komlós Aladár pontosan megfogalmazott: „Úgy látszik, a dalnak elég, ha illata van, a regénytől mást is akarunk. Élet- és emberismeretet, aminek Tamási híján van egyelőre.”(16)

S végül persze itt sem marad el Szerb Antal lektori jelentéseinek egyik állandó motívuma: a „pesti” olvasóközönség szempontját figyelembe vevő, valójában „földhözragadt” ízlését fricskázó, és az üzleti okokból azt kiszolgáló kiadónak címzett ironikus megjegyzés.

Végeredményben tehát a Tamási művéről szóló Szerb Antal jelentés rövidsége, könnyedsége, látszólagos impresszionizmusa ellenére érzékenyen jelezte az író korszak- és műfajváltását, a regény leglényegesebb problémáit, s azt a nagy várakozást is, melyet Szerb Antal nemzedéke Tamásihoz fűzött.

KARÁCSONY BENŐ: A napos oldal (17)

Az I. kötetben Felméri Kázmér, a regény ábrándos és bohócosan anarchista hőse, megsérti a bankigazgató lányát és ezért elveszti állását. Nemsokára rá apja, a molnár meghal, és ő hazamegy; idillikus életet él az öreg malomban, barátságos házi állatok között. A nőknél is sikerei vannak, sőt a büszke bankvezérlány is a szeretője lesz. A kötet végén ott hagyjuk el, amint eladja a malmot, hogy a lány után Pestre mehessen.

A könyv, lassú menete dacára, igen kellemes olvasmány. Van neki bizonyos idilli kvalitása, ami nagyon kedvessé teszi. A házi állatok igaz, hogy Tamási Áron állatjainak az ivadékai, de meglátszik rajtuk, hogy jó helyről származnak. Az emberek inkább Krúdy és Tersánszky családjából származnak, de szintén kedvesek.

Legfontosabb tulajdonsága azonban az, hogy humoros regény, és sikere azon múlik, hogy az ember mulat-e Karácsony humorán vagy sem. Ez a humor határozottan kedves, meleg, és minden társadalom-dorgáló tendencia dacára megnyugtató. Nagyon sok ötlete van, úgyszólván minden második mondatban van egy ötlet — talán egy kicsit sok is az ötlet. Humora nem pesti humor — valami egészen más. Sajnos, azt hiszem, egy kicsit vidékies. Egy kicsit túlságosan is igyekvő, egy kicsit túlságosan kedélyes, hiányzik belőle a pesti humor gyorsasága és rekedtsége.

Pesten nem hinném, hogy nagy sikere lenne. De minthogy a Révai r. t. közönsége az egész országra kiterjed, és mivelhogy Pesten is nagyon sokan vannak, akik ízlés szempontjából vidékiek, mégis merem, ha fenntartással is, kiadásra ajánlani.

Szerb Antal

A *Jégtörő Mátyással* egyidőben jelent meg a Tamásiéval némiképp rokon, mégis az erdélyi irodalom más lehetőségét, változatát képviselő mű. „Ábrándos és bohócosan anarchista hőse”, Felméri Kázmér, a húszas-harmincas évek fordulóján, a gazdasági válság időszakában — beilleszkedési kísérletek és kudarcok után — tudatosan választja a „kívül maradást” a polgári társadalom körén. Visszahúzódva a falusi élet, az állatok világának egyszerű idilljébe kedélyes, bölcs humorral emelkedik a tágabb világ torz, visszás, kegyetlen jelenségei fölé.

Szerb Antal *A napos oldal* első részéről szóló lektori jelentésében látszólag nem sok figyelmet fordít a regényben megbúvó — de annak lényegéhez tartozó — „társadalom-dorgáló tendenciá”-ra. De abból, hogy néhány mondatban pontosan megnevezi a mű és az író irodalmi „rokonait”, s jellemzi humorának természetét, előbb érezzük, inkább látjuk, miről van szó, mintha részletes analízisbe bocsátkozna. Az alig egy oldal terjedelmű jelentésbe pedig — szinte észrevétlenül — bele tudja lopni még a könnyedebb, fanyarabb, „gyors” és „rekedt” humorú „pesti ember” cseppnyi elégedetlenségét, talán nosztalgiját is Karácsony Benő lassúbb, „kicsit vidékies” humora, melegebb, kedélyesebb világszemlélete iránt.

KOVÁCS GYÖRGY: Erdélyi tél (18)

Szabó Mátyás, Szabó István székely gazda orvos-fia, nem akar városban élni, egész életét ráteszi arra, hogy szülőfaluját felemelje évszázados esettségéből. Mindenki ellene van: elsősorban felesége, a városi lány, aki rosszul érzi magát Mátyás paraszti hozzátartozói közt; azután maga a falu, kicsinyes, gyanakvó és maradi gondolkodásával; és végül a románok, akik nem szívesen látják a magyar kezdeményezést és igyekeznek csírájában elfojtani. Mátyás elhidegül felesége iránt, feltámad régi szerelme a magyar földesúr lánya iránt: a magyar földbirtok a szemé láttára omlik össze és megy át román kézre, a lány idegbeteg lesz. A végén mégis bizakodó hangon záródik ez az erős és szuggesztív erdélyi regény.

A regény problémái igen aktuálisak: a falumentő idealizmus csonkaországi íróinkat is erősen foglalkoztatja (pl. Németh László színdarabja) — a regényben szereplő románok az ottani mai szélsőnationalista irányok emberei, akikről eddig erdélyi regényben tudtommal még nem esett szó.

De nemcsak aktualitás-értéke van: emberei kitűnően megrajzolt alakok, különösen az egymással torzalkodó (ezúttal nem annyira ravasz, mint inkább konok) székely parasztok és az iszákos magyar földesúr. A házasságok lassú belső válságait és bomlásait is nagyon ügyesen rajzolja.

Sokoldalú tehetőség. Egyformán odahaza van az a'apos lélekelemzésben és a parasztok ízes, mulatságos beszélgetésében, bár kétségkívül ez, a paraszti párbeszéd, a legerősebb oldala.

Falu-látása, véleménye az erdélyi magyar sorsról igen sötét, de nem fatalisztikusan sötét, meggyőződése szerint minden bajon lehet segíteni, úgyhogy egészben véve a regény vigasztaló olvasmány.

Mélyebb perspektívákat, igaz, nem nyit az ember előtt, nem tár fel sejtelmes és addig nem tudott összefüggéseket — de hát melyik magyar regénynek vannak nagyobb perspektívái?

Kiadásra ajánlom.

Budapest, 1938. április 23.

Dr. Szerb Antal

Kovács György, a harmadik Szerb Antal által kiadásra javasolt erdélyi regény írója, az erdélyi irodalomnak ahhoz a „második nemzedéké”-hez tartozott, amelyet Rónay György, az *Erdélyi tél* egyik első kritikusa 1938-ban úgy jellemezett, hogy „most érkezett el fejlődésének arra a szakaszára, amelyben az ember, a nép és a nemzet nagy problémáit átélve szükségesnek érzi, hogy igényesebb művekben keressen feleletet nyugtalanító kérdéseire”. (19) Az, hogy Szerb Antal a regényt „felfedezte” és kiadásra javasolta, önmagában is jelentős tett volt, hiszen szerzője már ekkor plebejus elkötelezettségű harcos publicista; regényeiben a falusi osztályharcnak és az erdélyi magyar „sorsnak” szándékában realista, puritán stílusú, szuggesztív erejű megjelenítője, aki ellen a rekációs sajtó már 1934-ben „hadjáratot” indított. S különösképp jelentős volt Szerb Antaltól, akit sokan és sokáig „a realizmus ellenfelének”, apolitikusnak, a társadalmi mondanivalók iránt közönyösnek, az irracionális, „a csoda” hívének tartottak. S akinek — ez időben készült cikkei, önvallomásai szerint — a korszak uralkodóvá váló irodalmi irányzatával, az „új realizmussal” kapcsolatban még kételyei, fenntartásai voltak.

Ez a lektori jelentése már növekvő társadalmi érdeklődését s rokonszenvét jelzi a korabeli valóságot bemutató és a népket elkötelezett irodalom iránt. Akkor, amikor a kortárs kritikuskok Tamási hangját, stílusát és „a specifikus erdélyiséget” kérték számon a regényen, Rónay Györgyön kívül talán egyedül a lektor Szerb Antal érzékelte és értékelte az *Erdélyi tél* aktualitását; benne a társadalmi és nemzeti probléma összefonódását. A mű kifejezőereje, drámaisága hatott rá, és valószínűleg — a Rónay által észrevett — „rideg és tárgyilagos valóság-látással álcázott küldeteshite, gazdag romantikája”. Németh László színdarabjával — minden bizonnyal a *Villámfény*-re (1937) gondolt — érezte rokonnak Kovács György regényét, és a harmincas évek második felében íródott szociográfiák egyik jellemző vonását, a „megoldatlanságot”, a „mélyebb perspektívák” hiányát fedezte fel benne.

NAGY LAJOS: Budapest Nagykávéház (20)

A Budapest nagykávéház a Körútnak és egy mellékutcájának a sarkán fekszik. (Ugyanott, ahol a Bucsinzky kávéház.) Még nyáron át is igen sok vendég fordul meg benne. Vannak, akik reggeliznek, míg mások uzsonnáznak, ismét mások vacsora után jönnek be feketézni. Ez a regény meséje.

A szerző mozaikszertű technikával mutatja be a kávéházban megforduló embercsoportok érzés- és gondolatvilágát. Főképp a következő csoportok szerepelnek: fiatal írók, akik lapot akarnak alapítani — körüti kereskedők, akik közül egynek állandóan fáj a feje, a többi vigasztalja — a cikklapok, kávéházi bölcsek, akik cikkeket lopnak ki az újságokból — egy elegáns prostituált — és egy köztisztviselő, aki véletlenül téved be, kölcsönkérnek tőle két pengőt és azontúl minden nap ott van, hogy a két pengőjét visszakapja.

A mű irodalmi rokonai azok a nyugati regények, amelyek mozaikokból rakják össze egy város életét: Dos Passos Manhattan Transferje, és főképp Döblin Berlin-Alexanderplatzja. Mint azok, ő is idegen, dokumentumszerű szövegek közbeillesztésével adja meg a kor szellemét: kurzív szedéssel közli a híreket, amiket a kávéház vendégei a lapokban olvasnak.

A könyv rendkívül szellemes és artistikus. Időnként hangosan nevetnem kellett, és mindvégig élveztem könnyű és látszólag hanyag fogalmazásának biztosságát és tárgyilagos pontosságát. Aki ismeri Nagy Lajos írásait, tudja, milyen mestere ő a megfigyelésnek és a szelíd, tendenciátlan szatírának. Tetőtől talpig becsületes író és becsületes könyv. A gúnyos hang, a naturalista részletrajz mögött felre nem érhetően húzódik meg az oroszos arányú részvét minden szenvedővel, de különösen azokkal a szenvedőkkel, akiket a modern magyar regény annyira elhanyagol: a nagyváros ál-úriembereivel, az álpolgárokkal, akik bánatosan ülnek törzskávéházuk mélyén, várva a jóságos tündért, aki kifizeti a kapucinerjüket.

Nagy Lajos krocki-író. Mikor ezt a regényét írta, nem követett el természetén erőszakot, nem ráncigált elő a hajánál fogva egy cselekményt, hanem krockijait egymás mellé rakta, a tér és az idő egységét megőrizve.

Legfőbb aggályom éppen ezért a regénnyel szemben az, hogy nincs benne cselekmény. Nincs hőse, nincs benne semmi haladás, szóval nincs benne az az apparátus, amit az átlagos olvasó a regényétől elvár.

A másik, jóval kisebb aggályom az, hogy a regény elsősorban írókról, irodalomról szól. Attól tartok, hogy elsősorban az írókat érdekelné. Félek, hogy a kritika sokkal jobb lenne, mint a közönség hangulata.

Végeredményben nem tudom eldönteni magamban, ajánljam-e kiadásra vagy sem. Intelligens embereknek feltétlenül nagyon fog tetszeni ez a könyv. De vajon van-e annyi intelligens ember hazánkban, mint ahány példány egy Aulagban, ez a kérdés. Ha csak rólam volna szó, én kiadnám, mert nagyon élveztem.

1935. dec. 13.

Szerb Antal

A lektori jelentések tanúsága szerint Szerb Antal a harmincas évek második felében — a „csodáktól” távolodva és a „hétköznapok” világa felé közeledve — az erdélyi irodalom mellett kíváncsi érdeklődéssel, figyelemmel és várakozással fordult a hazai új irodalom felé is. A népiek közül például Veres Péter önéletrajzi szociográfiáját, a *Számadást*, a „városi irodalom”-ból Nagy Lajos, M. Pogány Béla ez időben írott munkáit fogadta elismeréssel, és javasolta kiadásra. Függetlenül magától a népi-urbánus vita szélsőségeitől, illetve szemléletében feloldva, megszüntetve a két „irányzatnak” — a korabeli kritikai irodalmat is torzító — merev elkülönítését. Ez a fajta érdeklődés azért hangsúlyozandó különösképp Szerb Antalnál, mert nemcsak az irodalom fejlődési irányával kapcsolatos — ekkor megfogalmazott — nézeteinek, elméleteinek s ízlésének, de saját szépírói eszményeinek is ellentmondott, kiadott írásaiban pedig csak a harmincas évek végén mutatkozott először.(21)

Nagy Lajos egyik legproblematisabb, de formai megoldásaiban újat hozó regényét, a *Budapest Nagykávéházat* fedezi fel például ez időben, a fentiek ismeretében, hisszük, nem véletlenül. A szociografikus irodalom virágzása s „divatja” idején ugyanis ezt a művet egy-két kritikusa a *Kiskunhalom*hoz hasonló céllal készült, budapesti szociográfiának tartotta. A lektor Szerb Antal megközelítési módja azonban más, mint a Nyugat vagy a Válasz kritikusáé. Nagy Lajosnak a regényben megnyilvánuló formatörekvéseire: szerkesztésmódjára, stílusára figyelve jelöli ki a mű helyét, rokonait a kortárs világirodalomban, és ugyanakkor a választott „formának” a szerző novellista-alkatával való belső összefüggéseit, alkotáslélektani gyökereit keresi. S nagy érzékenysége révén ebből az aspektusból közelebb is jut a regény lényegéhez, mint azok a kritikusai, akik Nagy Lajos előző alkotói periódusának ismeretében keményen ítélkező hangot, „pártos” tendenciákat olvastak ki ebből a művéből is. Akárcsak kortársa és barátja, Bálint György, Szerb Antal is megérezte, felfedezte a szürkének, szenvtelennek, ridegen tárgyilagosságnak tartott Nagy Lajos szemérmes, rejtett líráját. „az oroszos arányú részvétet minden szenvedővel” és a *Budapest Nagykávéházban* különösen azokkal, „akiket a modern magyar regény annyira elhanyagol: a nagyváros ál-úriembereivel, az álpolgárokkal”. Bár Gál István korábban idézett visszaemlékezése szerint Szerb Antal „nemzedéke vitájában a Válaszhoz csatlakozott”, a regényről alkotott lektori véleménye ezúttal a Választ képviselő Kodolányi meglehetősen elfogult kritikájával szemben inkább Tersánszkyknak a *Szép Szóban* közölt álláspontjával rokon.

Már utaltunk rá, hogy Szerb Antal lektori jelentéseinek visszatérő szempontja az olvasóközönség igényeinek, intelligenciaszintjének a figyelembe vétele. Ez nála, mint a *Hétköznapok és csodákban* megfogalmazta, elméleti meggondolásból fakadt: „Az új irodalom szemlélet tekintetbe veszi, sőt az íróval majdnem egyenrangú tényezőnek tekintti a közönséget, de legfeljebb tudomásul veszi, és nem szentesíti az ízlés nagyarányú elproletarizálódását...”(22) Amikor jelentéseiben egy mű kiadását javasolja, igyekszik is alkalmazkodni ehhez a követelményhez, de ez nemritkán gúnyos, ironikus formában történik, úgyhogy kiderül, mi a külön véleménye kora és kiadója „átlagos olvasójának” ízléséről, intelligenciájáról. Azonban félreértés volna Szerb Antalt arisztokratizmussal vádolni, hiszen nem egy regény kiadásra ajánlásával „olvasó nevelő tendenciát” is érvényesíteni óhajtott. Eszménye pedig valami olyanfajta irodalom — s épp ennek „kelleit” hiányolja Nagy Lajos művéből —, amelyben „művészet és közönség-kiszolgálás megint oly síkon fognak egymásra találni, mint utoljára Dickens napjaiban”.(23)

Lektori jelentés

A regény a jövőben — a közeljövőben! — játszódik, amikor Kolónia (Magyarország) már teljesen a braunok (németek) gyarmata és a Nemzeti Hazaáruházi diadalmasan árusítja ki az ország minden értékét a hatalmas szomszédoknak.

Bármily rokonszenves is ennek az erős szatírának a tárgya, bármily örvendetes volna, ha sok ilyen könyv jelenhetné meg, tekintettel a fennálló szomorú sajtószabadsági viszonyokra, nem merem a könyvet kiadásra ajánlani. A Révai-cég ilyen kockázatba nem mehet bele. A könyv sajtóper nélkül nem úszhatja meg. Hogy mást ne mondjak, Gulácsy és Csathó Kálmán csaknem névemlítéssel van kikészítve. Szent István, aki Bölch Papuch és I. Amen néven szerepel, nem jár sokkal jobban. És sajnos nem élünk olyan időket, amikor az ember nyíltan megírhatja véleményét a braunokról.

A szatirikus részek metsző nagyszerűségétől eltekintve, a könyv nem egészen sikerült. A regényszerű szerelmi részek nívója messze a szatíra alatt marad, érdektelen, és mintha a szerzőnek sem volna nagyon fontos. Az egész regénynek — a szatirikus részeket is beleértve — kissé nehézkes, absztrakt stílusa van. Szinte azt mondhatnám, hogy tudományos, nem szépirodalmi stílus. Gondolatai, ötletei kitűnőek, szellemesek, de kevésbé jó ott, ahol egy jelenetet ábrázolnia kellene. És azonkívül, kissé monoton is, ami elkerülhetetlen egy ilyen rendkívül hosszú, de egytémájú szatírában.

Kiadását sajnos nem tartom időszerűnek. Bár időszerű volna.

1937. XII. 16.

Szerb Antal

A harmincas évek második felében íródott, aktuális célzatú, szatirikus-utópisztikus regényről szóló jelentés jó példája annak, hogyan ragadott meg Szerb Antal ez időtől szinte minden alkalmat arra, hogy a maga politikai meggyőződését, következetes antifaszizmusát kifejezze. A kiadó szempontjait, „érdekét” kényszerűen mindvégig szem előtt tartva ugyan, de nyíltan, kesernyés szomorúsággal, később pedig ironikus, nosztalgikus félmondatokba, odavetett megjegyzésekbe rejtve.

M. Pogány Béla regénye, a — „német gyarmat”-tá vált „Szent István-i Magyarországot” kigúnyoló — *Kolónia* 1937-ben, érthető módon, nem jelenhetett meg. Nem tudni, mi lett későbbi sorsa, hiszen szerzője: a *Gondolat* egykori munkatársa, két sikeres regény írója, nem sokkal a mű keletkezésé után, Ausztria német megszállásakor az Egey-ült Államokba emigrált, s ott is halt meg 1962-ben, méltatlanul elfeledve. (24) Érdemes lenne — s talán még nem késő — nyomozni kéziratok hagyatéka és e regény kézírata után is, hiszen Pogány Béla tehetségét Szerb Antal mellett — kiadott regényeiről szólva — olyan kritikusok értékelték, mint Schöpflin vagy Bálint György.

[KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Dr. Csibráky szerelmei] (25)

Lektori jelentés

A regény hősné, a magányos, tehetetlen, aggályos embernek sok és előkelő rokona van a modern regényben, azt lehetne mondani, hogy a legkorszerűbb regényhős. A regény meséje a meg nem történt dolgokból alakul ki: látjuk, hogyan mulaszt el a hős minden alkalmat, hogy boldog lehessen, saját tehetetlen ostobasága révén hogyan veszíti el szeretőjét és azután menyasszonyát, akinek tulajdonképpen sosem vallotta be, hogy menyasszonyának tekinti.

Irodalmi szempontból legfőbb értéke a lélektani ábrázolás. Belelátunk a szerencsétlen regényhős lelkének minden zugába, részletes és megdöbbentő képet kapunk minden vergődéséről.

De ez az aprólékos lélekrajz nem a naturalizmus leltározó, unalmas és már elavult módszerével történik. A regény alaphangja egy újszerű, nagyon kellemes és hatásos humor. Szerző nem tagadja, hogy mulat a hősnén, amellet, hogy egy kicsit sajnálja is, és mulatsága a precíz, gúnyosan választékos kifejezőmódban nyilvánul meg. Tele van eredeti groteszk ötletekkel, amelyek kitűnően illeszkednek a hősné karakterébe: pl. nincs pénze, hogy télkabáttal lepje meg szíve vá-

lasztottját, hát Jaeger-alsóholmit küld neki karácsonyra, stb. Humora nem a mikszáthos, anekdotázó humor, hanem stflushumor, mint a modern angoloké. A legszomorúbb és legszívárbab dolgokat is úgy tudja elmondani, hogy az embernek mosolyognia kell rajtuk.

Kitűnő tulajdonságai mellett hibái jelentéktelenek. Van egy technikai hibája, amin feltétlenül segíteni kell, de amin igen könnyű segíteni: túlságosan hosszúak a bekezdések. Nagyobb hiba az, hogy a regénynek nincsen kielégítő befejezése. Éppúgy lehetne folytatni is, vagy ott kezdeni, ahol abba hagyja. Ezen változtatni kellene.

Amennyiben a regénynek címre volna szüksége, ajánlanám a következőt: *Kopaszon és egyedül...*

Tekintettel arra, hogy a regény annyi mindent egyesít magában, amit kö-zönségünk szeret: a kisemberek életének bájos és idillikus rajzát, újszerű hu-mort, enyhe és jól leplezett szentimentalizmust, és amellet irodalmi szempont-ból is értékes és eredeti, feltétlenül *ajánlom kiadásra.*

Szerb Antal

A *Dr. Csibráky szerelmei*, melynek első változatát kaphatta kézhez a lektor Szerb Antal — erre utal a javasolt cím, *Kopaszon és egyedül*, és a szer-zőnek adott technikai jellegű tanácsok — Kolozsvári Grandpierre Emil harmadik regénye volt. Szerb Antal már ekkor felfedezte a maga számára a fiatal író-t, akit nemzedéke egyik leghetségesebb képviselőjének tartott. (26) Lektori je-lentése is sejteti, hogy korán felismerte Kolozsvári Grandpierre-nek azt a nagy erényét, hogy műveiben az eredetiséget, a magasrendű irodalmi értéket a jó értelemben vett „olvasmányos” előadásmóddal képes ötvözni. Tehát eleget tesz Szerb Antal ama kívánalmának is, melyre Nagy Lajos regényéről írott jelentése kapcsán már utaltunk. De kedvelte játékoságát, groteszk ötleteit, szerette hajlé-kony, gazdag, kifejező és mégis tárgyilagos stflusát, humorát, mely „nem a mikszáthos, anekdotázó humor, hanem stflushumor, mint a modern angoloké”. Kolozsvári Grandpierre iránti megbecsülésének későbbi bizonyítéka *A sárgavirá-gos leány* című regényéről írott lelkes, talán kicsit elfogult kritikája is a Nyu-gatban. Szerb Antal az írónak ebben a művében, de némiképp már a koráb-biakban — így a *Dr. Csibráky szerelmeiben* — is, a hagyományos naturalista-realista regény elleni elméleti küzdelmének gyakorlati igazolását látta. Azt, hogy Kolozsvári Grandpierre „letért a realista regény kitaposott útjáról”, s a *Dr. Csibráky szerelmeiben* például „az aprólékos lélekrajz nem a naturalizmus leltározó, unalmas és már elavult módszerével történik”. És ha egy félmondatban is, jelzésszerűen megfogalmazva, de pontosan érzékeli a kritikusai által sokszor félreértett író viszonyát a *Dr. Csibrákyban* megjelenő „középosztályi magatar-tás”-hoz, saját rétegből származó — későbbi regényeiben különféle alakokban visszatérő — értelmiségi hőstípusához: „Szerző nem tagadja, hogy mulat a hősén, amellet, hogy egy kicsit sajnálja is”.

ÖRKÉNY ISTVÁN: Félálom

Lektori jelentés

A könyv storyját nehéz elmondani, mert alig van: egy fiatalember egy nyaralóhelyen találkozik kedvesével és különböző lelki komplikációk állnak elő. Majd egy szigetre megy és tudat alatti okokból megöli egy barátját.

Ez a regény teljes mértékben odatartozik, amit Supka Géza nemrég igen találóan Márai-frontnak nevezett. De nemcsak a metódusában hasonlít Má-raira: a stflusa is annyira kopirozza Máraiét, hogy az ember néha azt hiszi, hogy Márai egy ismeretlen regényét olvassa. Kisebb mértékben hatottak rá a többiek is, Hevesi András, Cs. Szabó, csekélységem (Pendragon-legenda); ez az Örkény valahogy közös gyermekünk. (Nem ismerem egyébként, sose hal-lottam róla.)

A könyv nagyon mulátságos, jól olvasódik, helyenkint egész kitűnő. Nívós, magas szellemiségű, kultúra van benne, nyugati levegő, gondolkozni tudás, lelki elmélyedés, és főképp szellemesség, üde, modern, elavulatlan humor.

Hibája, hogy kissé papírfű; nem érzek életet mögötte, minden csak gondolva van, minden csak játék, ötlet, szellemesség, az ember egy percig sem érzi, hogy a dolgok csakugyan ilyenek, mint amilyeneknek szerző látja őket. Azt hiszem, nagyon fiatal ember munkája lehet. Ez magyarázza valószínűleg nagy mértékű önállóságát is.

A magam részéről kiadásra ajánlanám ezt a regényt, de bevallom, hogy elfogult vagyok. Annyira az én receptem vagy a „mi” varrásmintáink után készült, hogy már csaknem meg is izzaszt. Ilyen könnyű ezt megtanulni? Jó volna, ha valaki olyan is elolvasná, akinek egészen más ízlésiránya van, mint nekem.

Budapest, 1937. június 21.

Szerb Antal

A lektori jelentések tanúsága szerint Szerb Antalt nem egy, később jelentőssé vált fiatal író felfedezőjének tarthatjuk. Kolozsvári Grandpierre Emil mellett Vasas Mihály, Soós László, Örkény István első műveinek volt méltatója, útegyengetője.

A huszonöt éves Örkény első regényére, a Révai Kiadónak 1937 tavaszán beküldött *Féltalomra* ma már alighanem csak szerzője emlékszik. Szerb Antalnak a regényről írott lektori véleménye azonban több, mint kuriózum. Nem csupán híradás egy — a feledés homályába merült — korai Örkény-műről, hanem az író első nyilvános bemutatása, tehetsége első értékelése is. Hogy a felfedezés nem volt véletlenszerű, az érdeklődés nem egy műre korlátozódó, annak bizonyítéka Örkény első kiadott könyvéről, az 1941-ben megjelent *Tengertánc* című novelláskötetről írott Szerb Antal-kritika a *Magyar Csillagban*.(27) Van valami megmosolyogtató s egyben megható Szerb Antal szemérmes „tanítómesteri” örömeiben, amikor a „teljesen ismeretlen tanítvány”, Örkény István törekvéseiben felfedezi mindazt, ami ízlésirányának, szépirói eszményeinek szinte tökéletesen megfelel. Hiszen ma már tudjuk, nem volt miért mentegetőznie — az idő az ő éles szemét, csalhatatlan érzékenységét igazolta. Bekövetkezett az, amit Örkény *Tengertánc* című kötetéről szólva megjósolt: „A fiatal író kitűnő tanítvány és a jó tanítványokból lesznek a mesterek”. A *Féltalomról* és a *Tengertáncról* mondottakból kitűnik, hogy Szerb Antal Örkény első műveiben csírájában megtalálni vélte mindazt, ami olvasói „ars poeticája” — a *Könyvek és ifjúság elégiája* — szerint az irodalomban izgatta, s amit íróként ő és nemzedéke (az esszéírók nemzedéke) — Márai, Hevesi András, Cs. Szabó — megvalósított. De a rokonszenv ellenére lektori jelentésében biztos kézzel tapintott rá a korai Örkény-mű hibáira, pusztán azok jellegéből, természetéből következtetve arra, hogy „nagyon fiatal ember munkája lehet”.

A Révai Kiadónál, a kortárs nyugati irodalmak lektoraként, Szerb Antalnak módjában volt számos — a magyar olvasóközönség előtt akkor még jórészt ismeretlen — érdeklődéséhez, ízléséhez közel álló regényt megismernie, és az értékesnek, aktuálisnak tartottakat lefordításra, kiadásra javasolnia. Világirodalmi tárgyú lektori jelentéseinek külön érdekessége, hogy — mint már utaltunk rá — feltehetően belőlük támadt a *Hétköznapiak és csodák* (1935), a modern regény elmélete és története megírásának az ötlete. De a lektori munkával járó „kötelességszerűen végzett”, rendszeres és módszeres olvasást és a benyomásoknak szinte azonnali igényes rögzítését Szerb Antal hasznosította a *világirodalom története* megalkotásakor is. Olyannyira, hogy néhány lektori jelentése szövegét majdnem szó szerint vagy csak lényegtelen változtatással építette bele fenti munkái valamelyikébe. Epp ezért nem is tartottuk ezeket önálló közlésre érdemesnek. Számunkra azokról az „új” külföldi regényekről szóló jelentések voltak igazán érdekesek, amelyekről Szerb Antal egyik elméleti-történeti művében sem tett említést. Részben, mert nem tartotta őket oly érdekesnek, írójukra oly jellemzőnek, s részben azért, mert e munkáinak megjelenése után kerültek a kezébe: vagy a *Hétköznapiak és csodák* (1935) és a *világirodalom története* (1941) kiadása közötti időben, vagy 1941 után. Az 1935 és 1941 között készült jelentésekben azt kísérhetjük figyelemmel, hogyan formálódott, mennyiben változott Szerb Antalnak egy-egy íróról alkotott véleménye. Az 1941 után írottakban pedig a nyilvános irodalmi életből fokozatosan kiszoruló,

egyre ritkábban megszólaló író hitvallásait olvashatjuk az ész és a humánus, a jóság és a béke mellett, s tiltakozását az áradó „barbár ködök”, az erőszak, a fasizmus jelszavai, a történelem már jelenlevő szörnyűségei ellen.

(A tanulmány második, befejező részét következő számunkban közöljük.)

Jegyzetek: (1) Szerb Antal (1901–1945) — Bibliográfia (Összeállította: Tóbiás Áron) Bp. 1961. XXVIII. — (2) Szerb Antal: Könyvek és ifjúság elégiája, Nyugat, 1938. II. 277. — (3) Kóhalmi Béla: Az új könyvek könyve. Bp. 1937. 322. — (4) Laczkó Géza: Szerb Antal, Nagyvilág, 1947. 8. sz. [4.] — (5) Illés Endre: Krétarájzok. Bp. 1970. 402. — (6) Szentkuthy Miklós: Szerb Antal, Magyarok, 1946. II. 604. — (7) Talpassy Tibor: A fiókban maradt regény, It, 1977. 1. sz. 120. — (8) Bodnár György: A szellemtörténet és a történelem kihívása (Szerb Antal) = B. Gy.: Törvénykeresők. Bp. (1976). 240. — (9) Gál István: Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához. = G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. (1973). 277–278. — (10) Szerb Antal: A menthetetlen. — Elbeszélés —, Új Idők, 1937. 44. sz. 631. — (11) PIM Kéziratár V. 3819/209/a. — (12) Kardos László: Szerb Antal. = K. L.: Vázlatok, esszék, kritikák. Bp. 1959. 213. — (12/a) Gál István: Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához. = G. I.: Bartóktól Radnótiig. Bp. (1973). 278. — (13) A lektori jelentés a regény második kiadása előtt készült ([Bp. 1936.] Révai K.), első kiadása 1935-ben Kolozsvárott látott napvilágot az Erdélyi Szépmíves Céh gondozásában. — (14) Németh László: Emberek a nemzet alatt (Tamási Áron: Jégtörő Mátyás), Tanú, 1936. 1–2. sz. 66–68. — (15) Babits Mihály: Tamási Áron: Jégtörő Mátyás, Erdélyi Helikon, 1936. 3. sz. 154–155. — (16) Komlós Aladár: Irodalmi napló — Tamási Áron: Jégtörő Mátyás, A Toll, 1936. 152. — (17) A lektori jelentés a második kiadás előtt íródott ([Bp. 1936.] Révai K.), az első kiadás Kolozsvárott 1934-ben, az Erdélyi Szépmíves Céh gondozásában jelent meg. — (18) A regény 1938-ban a Cserépfalvi Kiadónál jelent meg először. — (19) Rónay György: Kovács György: Erdélyi tél, Vigilia, 1938. 735–736. — (20) A regényt [1936]-ban a Nyugat Kiadó jelentette meg. — (21) Poszler György: Szerb Antal. Bp. 1937. 308., valamint Szerb Antal: Új klasszicizmus?, Korunk Szava, 1938. 21. sz. 625–626. — (22) Szerb Antal: Hétköznapok és csodák. (Bp. 1936.) Révai K. 20. — (23) im. 125. — (24) M. Pogány Béláról és amerikai éveiről az Irodalmi Lexikonnál bővebben szól Várkonyi Nándor: Pergő évek című emlékiratában. Bp. 1976. 62–106. 1. — (25) A regény a Franklin Kiadónál jelent meg (1935)-ben. — (26) Szerb Antalnak a Dr. Csibráky szerelmeivel kapcsolatos véleményéről l. még Talpassy Tibor: A fiókban maradt regény, It, 1977. 1. sz. 118–119. — (27) Szerb Antal: Örkény István: Tengertánc, Magyar Csillag, 1942. I. 177.

HABÁN MIHÁLY VERSE

Barátnőm halálhírére szelekbe hintett koszorúm írott emléke

*Ki látta a baljós elváltozást?
Hogy történhetett? Tudhatták? Istenem,
Készülő műved kifürkészhetetlen.*

*Hiszem egész délelőtt itt volt velem.
Avarillatú szelekben a hitvány
Emberi sors fölött bókoló faág
Kirájzolta üdvözlő mozdulatát.
A városi lárma-fészekből hangja
Kivált s fülem pitvarába települt.
Levélfordokkal csipkézett égszinnel,
Árnyékaim sötét bokrai mögött,
Kinyílt szemének kelýhe s a barátság
Gyújtogató tűzjelével rámköszönt.*

*Míg jelenléte egyre így sugárzott,
Hogy tudott elszökni észrevétlen?
Ki álcázta lassan távolodó
Lépéseit hátracsavart fejével,
Világcsodáló s a lét tündöklését
Arcomra tükröző arcával? Mikor
Szemem könnyosztító kódében eltűnt,
Angyalszárnyak söpörték el nyomát.
Hová rejtőzött, jaj, hová rejtették?
Földönfutó fátylós keresésemre
Mélykútú visszhangja már nem
válaszol.*